

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ԿԵՄՈՅՐՈԿԵՆՆԵՐՈՒ ՆԵԽՈՐԾԵՐԸ ԿԵՆ ԱՍՏԻՇԵՆԸ

Թէեւ Հայ նախարարական յօրինուածքը ամէնուն նոյն իրաւունքները, անկախութիւնն ու տէրութիւնը կու տար հանդէպ իւրաքանչիւր նախարարի գաւառին, եւ թէեւ, նկատի չառնըլով չափ ու քանակ ոյժի, ամէնքը հաւասար էին իրարու սա տեսակէտէ, որ ամէնքը նոյն աղերսն ունէին առ արքայն, այսինքն պարտական էին տուրք, հաս, մուտ, բաժ, սակ ու բանակ տալ արքունեաց — սակայն հակառակ այս հաւասարութեան՝ իրը Հայաշխարհի վարչական մարմն՝ նոյն պատիւր, դիրքն ու աստիճանը չունէին ամէնքը: Այսպիսի անհաւասարութիւն մը մատնանշող ակնարկութիւններ չեն պակիր մատենագրութեան մէջ: Ամէնէն ընդհանուր բաժանումն էր, աւագագոյն՝ եւ կրտսերագոյն՝ նախարարք բաժանումը (Եղիշէ 344, 355. Խոր. Բ, կէ կրտսերագոյն ազգք): Սոյն բաժանումը արտայայտուած է նաեւ բուզանդի մօտ, Գ. Ը, ուր կ'ըսէ. «Գնէր (Խոսրով) օրէնս զի մեծամեծ աւագանին նախարարքն աշխարհակալքն աշխարհակալքն աշխարհարքն, որ էին ըիլրաւորըն եւ հազարաւորըն (Հմտ. Ագաթ. Վարը), կայցեն առ արքային եւ ընդ նմա ըրջեսցին»: Խոսքս կը բովանդակէ այսպիսի գաղափարներ, որոնց հանդէպ ինքնին կը հասկցուին առնչական ստորին եղները, եթէ կային արքային հետ ըրջելու մենաշնորհը վայելող մեծամեծ' աւագանին, կային նաեւ անկէ զուրէ փոքրագոյն նախարարներ: Խոկ այսպիսի բաժանման մը հիմք արքայական քմահաճոյք չէր: Թ. Արծրունի, (ԱԼ. Այր. 418) նախարարական աստիճանաւորումը յառաջ կը բերէ «կամ ի ծնողաց, կամ ի տեղոյ, ի գաւառէ, յազգէ, յարիութենէ եւ ի պատահմանէ»: Ուրեմն դաւառ, Ազգ եւ Արիութիւն են այն գլաւոր աղդակները, որոնցմով նախարարութիւն մը կրտսերագոյն կամ աւագագոյն կը կողմանէ:

Ունենալով այս չափանիշը՝ դիրին է ի յառաջագունէ օրոշել, որ կամսարականք աւագագոյն նախարարութեանց թուէն էին:

Անոնց աւագութեան ի նպաստ կը խօսի նախարարականներուն սերպամուխ կ'ըլլայ, զորոնք վարը պիտի քըքրենք:

Վւագութեան ի նպաստ կը խօսի նաեւ Դաւառը: Բնականաբար թէեւ դժուար է որոշել թէ երկրամասին որ յատկութիւնները աւագութեան տիտղոս կը ծնանէին, բայց հոս ալ կարելի է չափանիշ առնուլ նախ արքունիքը, որուն հողերը նախապատուութիւն կը վայլէին անշուշտ: Արդ կամսարականաց սեպհականութիւն կ'ըլլային Արշարունիք ու Շիրակ՝ արքունական գաւառները: Խսկ եթէ գաւառի մը արժէքը անոր պտղաբերութեան մէջ էր, որով նախարարներն ի վիճակի կ'ըլլային արքունական հարկը առաւել կամ նուազ թաթաղուն չափով վճարելու, այն ատեն կամսարականք գարձեալ իրաւունք կը ստանան աւագութեան: Անոնց վիճակուած հողերուն բերրիութիւնն ու արգաւանդութիւնը առածի կարդ անցած էր:

Վւագութեան այս հիմերը բնական էին, իսկ երրորդը՝ Արիութիւնը՝ անձնական արժանիք կ'ենթադրէր: Արիութիւն, արքունական գահուն մատուցուած ծառայութիւններ՝ պատճառ կ'ըլլային, որ արքայն բարձրացնէր այս կամ այն տոհմը: Թէեւ արքայն կապուած էր այն կարգերուն, որոնք դարաւոր աւանդութիւններով նուիրագործուած էին եւ անյեղլի իրաւունքը կը կացուցանէին այս կամ այն ընտանիքին, բայց ասով կը կարծուէր թագաւորին լոկ քմահաճոյքը: Խսկ բանաւոր վարձատրութիւն կամ պատիժ, բարձրացում կամ ստորնացում եւ կամ նոյն իսկ արտաքսում նախարարական աստիճանէ՝ ըստ արժանիքի կամ ապարժանիքի, դագահին իրաւունքն էր (N. Dolens, 214—215, Ալիշան, Այր. 416): Անձնական արժանիք եւ պետական վաստակ՝ էին նաեւ գլխաւոր պատճառները աւագութեան մէջ ալ որոշ աստիճան մը սահմանել տալու: Թէ կամսարականները մինչեւ դ. գարու երկրորդ քառորդը ինչ արդինք վաստկած են, չենք գիտեր: Մեզի ծանօթ գործունէութիւնը դ. գարու երկրորդ քառորդը էն ետք՝ երաշխաւորութիւն կու տայ ընդունելու, որ մարտական գերազանց յատկութիւնն

ներով եւ արդիւնքներով հոչակ հանած ըլլան նաեւ անցեալին մէջ, Ամենայն իրաւամբ կրնանք ենթադրել որ անոնք մասնաւորապէս փայլած էին հաւատարմութեամբ գէպի տիրող գահը: Այս կողմանէ ալ աւագութիւնը կամսարականաց համար բնական կը գտնեմ եթէ ոչ Գ. դարուն գոնէ Գ. դարու կէսէն վերջ:

Խնդիրն անորոշ կերպարանք կ'առնու, եթէ Արիութեան հետ՝ կրտսերութեան կամ աւագութեան իրը ազդակ նկատի առնունք իւրաքանչիւր տոհմի կարողութիւնը բանակ արտադրելու մէջ: Ծանօթ է “Զօրաթիւ Հայախումբ Դանակին ցանկը, զըր հօտարակած են Շահսարականարար իւրաքանչիւր տոհմ հաւաբայց բանականարար իւրաքանչիւր տոհմ հաւասար չափով մասնակից չէ այդ գումարին: Կամ սարականք, որոնք Հիւսիսային զօրաբաժնին մէջ նշանակուած են, կու տան միայն 600 հոգի: Այս թիւը մեղմ ուեւէ ծառայութիւն չի մատուցաներ մեր ինդրոյն մէջ, որովհետեւ կ'անդիտանք թուական այն սահմանագիծը, որմէ վեր կամ վար կը զատուէին աւագ կամ կրտսեր նախարարները, եթէ ընդհանրապէս այդ բաժանարարները, որովհետեւ կ'անդիտանք թուական այն սահմանագիծը, որմէ վեր գումար կը սպասենք իւրաքանչիւր գումարին միանք ընդունիլ, որ զննուորական ոյժը: Եթէ կախումը ուներ զննուորական այդ բաժանարարները, բայց էքր խաղար աւագութեան կամ կրտսերութեան մէջ: Գահնամակի մասին՝ խկոյն:

“Ի յառաջագունէ,, սկզբունքային այս խորհրդածութիւնները կը գտնեն իրենց հաստատութիւնը հայ պատմագիրներու քով: Ի զուր կը սպասենք, աւագագոյն եւ

“կրտսերագոն,, խորագրերով նախարարական ցանկի: Եղիշէի մասին վարը: Ագաթանգեղոս (795) պատմելով որ Մաժակ կ'ուղեւորին՝ “իշխանք ընտիրը, կուսակալք, կողմանակալք, հաշրաւորք, բիւրաւորք,, — կը յիշէ 16 իշխան: Կամսարականները բացակայ են: Իսկ կոստանդիանարարական մասնութեան առթիւնեան ութիւնը Մեծին տրուած այցելութեան առթիւն 13 իշխան միայն կը յիշէ յականէ յանուանէ (873), որոնց մէջ կամսարականք գարձեալ շկան, բայց պատմագիրը կ'աւելցնէ: “Եւ այլ բազում մեծամեծօք,, հաւաքական խօսքը, որով մասունքութեան կը մատնուինք: Աերը վարկած մը արշութեան կը մատնուինք: Աերը վարկած մը արտայայտած էի, որով կամսարականներու լուսիլը կը մեկնէի անոնց այն աստիճանը չունենալին, որուն կը համեն ապա՝ Գ. դարու կէսէն ետք,

Զգուշութեամբ միայն կը յայտնեմ այս կածը, որովհետեւ եւ այլ բազում մեծամեծօք, յաւելուածը շատ բան կրնայ բովանդակել: Բայց կը պնդեմ, որ եթէ կամսարականք “զլիսաւորը եւ յոյժ պատուական յետ արքայի, ըլլային Տրդատ Գ. ի ժամանակ, անոնց անուան զանցառութիւնը բացարձակապէս անմեկնելի եւ անարդարանալի կը մնար: Անյշատակ մնալէն ընդհանրապէս աւագ ըլլալը չի հետեւիր, օ. Հ. Ագաթ. 873 չի յիշուիր Մարդպետը, թէեւ նա աւագներու շաբթէն էր, — բայց կը հետեւի արտակարգ ու բացառիկ դիրքի տէր չըլլալը: Իսկ խորենացի այսպիսի դիրքի մէջ կը գնէ զանոնք Տրդատ Գ. ի ժամանակ:

Անժամանշելի է որ բուզանդի պատմութեան մէջ կամսարականք աւագ նախարարութեանց կարգն են: Բուզ. Գ., Ժ. յառաջ բերելէ վերջ Վասակ Մամիկոնեան, Մեհենդակ Ուշունի, Անդովկ Սիւնի եւ Արշաւիր կամսարական, զանոնք կը յատկանշէ իրը “մեծք եւ գլխաւորք նահապետի: Բուզ. Գ. բ յայտնապէս տարբերութիւն կը դնէ այն նախարարութեանց, զորոնք կը կոչէ “զնահապետ մեծամեծս եւ զտանուտեարս կոչէ զնահապետ մեծամեծս եւ զտանուտեարս որք գործակալքն էին,, — եւ այն բարձերու միջնու, որոնք ստորեագոյն դիրք ունեին, եւ նոք քանիցս կամսարականները առաջիններու տիտղոսութիւնը կը բնորոշէ: Սոյն պատմագրին՝ համեմատ անոնք տեղապահները կ'ըլլան Մամիկոնեանց ծանր ու պատմախանատու, բայց նաեւ առաջնապատիւ պաշտօնին՝ սպարապետութեան մէջ (Գ., Ժ.ա), գիւղնագիտական կարեւոր պատգամաւորութիւններ կը ստանձնեն գէպի Բիւզնդիանին (Գ., Ժ.զ), Կուղեղկցին Փառենի (Գ., Ի.ա), Մարդպետութեան, Ծոփաց, Ուշունեաց, Սիւնեաց աւագ իշխաննութիւններու հետ (Գ., Պ.): Այս գէպիքերը կ'ենթադրեն կամսարականաց աւագութիւններ, որոնց անդրագոյն փաստերը կ'ընձեռն Փարպեցի, Եղիշէ: Ասոնք սակայն արդէն կամուրջ մը կը ձեւացնեն՝ աւագութեան ընդհանուր հարցեն՝ մանրամասնութեանց անցնելու:

Հայ աւագագոյն կամ կրտսերագոյն նախարարները ունեին տակաւին ստորաբաժանումներ, պատիւներ ու պաշտօններ: Կամսարարներն իրենց աստիճանին համեմատ կը գրաւէին արքունեաց մէջ առանձնայատուկ կարգ, զա՞ն, ըարձ. Բուզ. Գ., Բ., իննհարիւր ըարձ կ'աւանդէ Կ. ժամ տաճարին ուրախութեանն բազմակալացն կարգելոց, բացի նահապետներէ եւ տա-

Նուտերերէ: Մեսրոպ Երեց (Սոփ. Հայկ. Զ, 32—38) չորսհարիւր կ'ըսէ անոնց թիւր, թէեւ միայն 170 յառաջ կը բերէ անունով: Մեսրոպ Երեց այս դասաւորութիւնը կը վերագրէ Արշակ Բ. թագաւորին, իսկ Օրբէլեանի (է) համեմատ այդ կարգը հրատարակած էր արդէն Տրդատ Մեծ: Բարձերու կամ գահերու թիւր մեզի համար կարեւորութենէ զուրկ է: Քաներորդն էր կամսարականներու բռնած բարձը՝ — ահա զմեզ հետաքրքրող հարցը: Ամէն դժուարութիւն բարձող եւ բոլոր առարկութիւնները հարթող ստոյդ պատասխանի մը յանդիլ անկարելի է. վստահութիւն ներծնչող արժանահաւատ ցանկերու պակասը եւ գլխաւորաբար հայ բարձերուն յընթացս կրած զանազան փոփոխութիւնները կը ստեղծեն այդ գրեթէ անյաղլթելի դժուարութիւնը: Կը մնայ մեզ առ այժմ տրամադրելի տուեալներու վրայ յեցած՝ հաւանական եզրակացութեամբ գոհանալ:

Հայ պետական կազմին մէջ կային պաշտօններ, որոնց գահագլուխ ապահովուած էր. այսպէս՝ “Չորեկին զահիրէցը տաճարին, որ բգեաշեն կոչին” (Ագաթ. 873), ապա՝ Մարդպետը, Հազարապետը, Ասպետը, Սպարապետը, Մաղեազը (Ագաթ. 795, 875) ունէին առաջին բարձերը եւ ըստ այսմ այն տոհմերը, որոնք ժառանգաբար ստացած էին նոյն պաշտօնները (N. Dolens, 217—218. Ալիշան, Այր, 419—425): Կամսարականները, որոնց այս պատիւներէն եւ ոչ մին կը պատկանէր ամէն դէպքի մէջ այս 8—9 գահերէն ետք կու գային, եւ եթէ խորհինք, որ տոհմերու մէջ կային իրենց հնութեամբ եւ ոյժով պատկառելի եւ ազդեցիկ իշխանական տներ, պիտի ստիպուինք երեք չորս գահ եւս դէպի ետ մղել կամսարականները:

Այս տեսութիւնը հիմնաւորելու համար կը դիմեր մատենագրական այն տեղիքներուն, որոնք տոհմերու կամ նախարարներու ցանկեր կը պարունակեն՝ կամսարականներով միասին: Հայ թագաւորական շրջանէն հետեւեալ ցանկերը ունիմ աչքիս առջեւ:

“^{1.} Բուզ. Գ, Ժզ. 1. Վասակ Մամիկոնիան. 2. Մեհենդակ Ռշտունի. 3. Անդովկ Սիւնի. 4. Արշաւիր Կամսարական.

Բ. Բուզ. Գ, Իա. 1. Նահապետ Միւնեաց. 2. Նահապետ Արշարունեաց (= կամսարական), որոնք կը կոչուին “ի մեծ նախարարաց

անահ, աւագանին Հայոց”;

Ե. Բուզ. Գ, Դ, 1. Մարդպետ. 2. Ասպետ. 3. Իշխանն Ծոփաց, 4. Ռշտունեաց.

5. Սիւնեաց. 6. Շիրակայ եւ Արշարունեաց. 7. Միւսոյ ծոփաց. 8. Ամատունեաց.

Բուզ. Գ, Ժա, Կայ ցանկ մը Ներսիսի հետ առ Վաղէս գացող նախարարներու: Կը պակսին ոչ միայն կամսարականները, այլ նաեւ իշխանն Սիւնեաց, Ասպետը եւն:

Այս ցանկերուն համեմատ ուրեմն՝ թագւորական շրջանին բացի Մարդպետէն, Ասպետէն, Սպարապետէն եւն՝ կամսարականներէ նախագահ էին՝ Սիւնիք, որոնք երկու անդամ նախ կը յիշուին — Խորենացւոյ յետոյ պիտի անդրադառնանք — բուն ծոփիք եւ Ռշտունիք: Կամսարականներէ ետք կու գան Ամատունիք:

Յետ-թագւորական շրջանին համար կարեւոր կը թուին սա տեղիքները.

“ Դ. Փարպ. Բ, Իգ. Յազկերտի նամակին տրուած պատասխանին կը ստորագրեն՝ “Որք ի նախարարացն էին ժողովեալք՝ 1. Սիւնեաց. 2. Արծրունեաց. 3. Մաղսազ. 4. Մամիկոնեաց. 5. Վահեւունեաց. 6. Մոկաց. 7. Անձեւացեաց. 8. Ապահունեաց. 9. Վանանդայ. 10. Արշարունեաց. 11. Ամատունեաց. 12. Գնունեաց. 13. Պալունեաց. 14. Վարազ-Ծապուհ. 15. Աշոցաց. 16. Դիմաքսենից. 17. Աբեղնից. 18. Առաւելենից. 19. Զիւնական:

Ե. Փարպ. Բ, Լ. Պարդանի Ցունաստան երթալու խորհուրդն ետ կեցնելու համար Վասակ կը յղէ “արս աւագս ի տանուտէրանց Հայոց 1. Վիշնանն Արշարունեաց. 2. Դիմաքսենից. 3. Աբեղնից”:

Ֆ. Փարպ. Բ, Լ. Վարդանի Հետ դէպի Աղուանք կը չուեն տանուտեալք՝ 1. Խորիսունի. 2. Կամսարական. 3. Դիմաքսենան. 4. Պալունի. 5. Վահեւունի. 6. Դիմաքսենան:

Դ. Փարպ. Բ, Լ. 1. Կամսարական. 2. Դիմաքսենան:

Ե. Փարպ. Բ, Լ. Աւարայրի Ճակատին մէջ “ի միջոցի գնդին” կը կարգուին՝ 1. Տէր Արծրունեաց. 2. Մարդպետ. 3. Արշարունեաց. 4. Մոկաց “այլ աւագ նախարարքն”:

Զ. Փարպ. Բ, Խր. Ի գուռն Արեաց տայլ խաղցուցանել վիշնանս՝ 1. Արծրունեաց. 2. Ամատունեաց. 3. Վանանդեայ. 4. Արշարունեաց. 5. Անձեւացեաց. 6. Ամատունեաց. 7. Գնունեաց. 8. Աշոցաց. 9. Առաւելենից. 10. Տաշրաց. 11. Արծրունեաց:

Է. Եղիշէ Ե, 77. յԱրտաղ ժողուած էին իշխանք՝ 1. Արծրունի. 2. Խորիսունի. 3. Մամիկոնեան. 4. Պալունի. 5. Ամատունի. 6. Վահեւունիք. 7. Դիմաքսեն. 8. Արշարունի:

9. Անձեւացի. 10. Գնթունի. 11. Գնունի.
12. Գարեղեան. 13. Սահառունի. 14. Դիմաք-
սեան. 15. Քաջբերունի. 16. Մանդակունի.
17. Ընձայացի. 18. Սղկունի. 19. Տաշրացի.
20. Արծրունի. 21. Շահ Խոռապետն ալբունի.
22. Արուանձեանց. 23. Քողեանք. 24. Ակե-
ցիք. 25. Տրպատունիք. 26. Ռշտունիք:

Ը. Փարպ. Բ., Խը. Վըկանք տարագրուելու
համար կապանքի կը զարունի՝ տեալք՝ 1. Սիւ-
նեաց. 2. Արծրունեաց. 3. Մամիկոնեանց. 4.
Կամսարականաց. 5. Ամատունեաց. 6. Գնու-
նեաց. 7. Դիմաքսենից. 8. Անձեւացեաց. 9. Ա-
ռաւեղենից. 10. Արծրունեաց. 11. Մանդակու-
նեաց. 12. Տաշրացեաց. 13. Ռափսենից:

Դ. Նոյն ցանկն Եղիշէի քով, 166. տեալք՝
1. Սիւնեաց. 2. Արծրունեաց. 3. Մամիկոնեանց.
4. Կամսարականաց. 5. Ամատունեաց. 6. Գնու-
նեաց. 7. Դիմաքսենից. 8. Անձեւացեաց. 9. Ա-
ռաւեղենից. 10. Արծրունեաց. 11. Մանդակու-
նեաց. 12. Տաշրացեաց. 13. Յուափսոնեան:
Ուրեմն յաջորդականութեան կողմանէ յար եւ
նման Փարպեցոյ: Անձանց ինչ ինչ անուններ
միայն կը տարբերին:

Ճ. Փարպ. Գ., Կը. Վահանայ հետ են
տեալք՝ 1. Սիւնեաց. 2. Քաջ Սեպուհն Մամի-
կոնէից. 3. Մաղլսաղ. 4. Կամսարականաց.
5. Գնունեաց:

Բնականարար այս տեղիքներուն արժեքը
հաւասար չէ: Ընդհանրապէս հարկ էր ապացու-
ցանել, որ պատմագիրները գիտաւորութիւն ու-
նէին տոհմերը անոնց աստիճանին կարգաւ յի-
շելու: Սակայն կարծեմ երբ զանազան պարագա-
ներու մէջ եւ այլեւայլ տեղեր տրուած ցանկեր
համաձայնութիւն կը ցուցնեն յաջորդականու-
թեան կողմանէ, այդ համաձայնութիւնը իրական
հիմ մը կը պահանջէ: Տոհմերու աստիճանէն
հիմ մը կը պահանջէ: Տոհմերու աստիճանէն
հիմ բարձէն դուրս ուրիշ լաւագոյն հիմ մոտ-
կամ բարձէն դուրս ուրիշ լաւագոյն հանդամանք
ծել անհնար է իսկ պաշտօնական հանդամանք
ունեցող վաւերաթղթերու մէջ ստոյգ է, որ
ստորագրութիւնը աստիճանի կարգաւ կը դրուէր:
Այս սկզբունքներու վրայ յեցած կը համարիմ
իրենց ներկայացուցած յաջորդականութեամբ:
Իրենց տեղիքները տւելի կամ նուաղ չափով
Միւս տեղիքները տւելի կամ նուաղ չափով
Խիւս տեղիքներն ունին պատմա-
րութեան, որովհետեւ կախում ունին պատմա-
գրի գրչէն, եւ տոհմի մը այս կամ այն դէպքին
մէջ իսաղացած կարկառուն գերէն: Բացարձա-
կապէս անարժէք է տեղիք է, որ Եղիշէ ըստ
կամի եւ խառնիխուռուն կը թուէ անձերը:

Ուստի ուր որ ա, բ, ը, ն տեղիքները կը
շեղին միւսներէն, հաւանականութիւնն իրենց
կողմին է: Այս չորս տեղիքները իրարու մէջ իրա-
կան տարածայնութիւն չեն ցուցներ, բայց կը
տեսնուին անհամաձայնութիւններ համեմատու-
թեամբ միւս տեղիքներուն:

Տոհմեր կան, որոնց անունը կամսարական-
ներէ երբեմն յառաջ երբեմն ետքը դրուած է.
այսպէս՝ 1. « Մոկք յառաջ են, իսկ է՝ ետքը.
2. « Վահեւունիք յառաջ են, իսկ է՝ ետք.
3. « Անձեւացիք յառաջ են, իսկ չ՝ ետք.
4. « Ամատունիք թէ յառաջ եւ թէ ետք կը
յիշուին, իսկ ը—» միայն ետք:

Ետքիքը արժէք չունի, որովհետեւ պատ-
մագրին խօսքն է: Մոկք գիրքը կամսարականաց
հանդէպ ծշդիւ կը բացատրէ տեղիք ա: Տոհմիս
առաջնութիւնը կը ստուգուի նաեւ անով, որ
Մոկք իշխանը Ագամ. թէ 795 եւ թէ 876
յառաջ բերած է գլխաւոր նախարարներու-
թուին մէջ: Նկատմամբ Վահեւունեաց եւ Ան-
ձեւացեաց ալ նախապատութիւնը կու տամ ա-
կարգին, քանի որ է եւ Ն լոկ ազատ-պատ-
մագրական տեղիքներ են: Իսկ գալով Ն եւ
—» տեղիքներու տարբերութեան, ի նպաստ
կամսարականներու կը հարթուի: Ն տեղիքի
մէջ երկու անգամ կը պատահի Ամատունի ա-
նունը: 2. « Պլշխանն տանն Ամատունեաց եւ
6. « Պլշխանն տանն Ամատունեաց զլահանն»:

6. Պլշխանն տանն Ամատունեաց զլահանն»:
Յայտնի է որ աւելորդ կրինութեան մը առջեւ
կը գտնուինք: Առաջին անգամ յատուկ անունը
կը պակսի, եւ այս պատճառաւ արդէն կասկա-
ծելի է անոր հարազատութիւնը, զոր կարելի էր
պաշտպաննել միայն այն ատեն, երբ երկու տար-
բեր անձինք ըլլային, մին իշխան, միւսը սեպուհ
կամ աւագ սեպուհ, ինչպէս օ. Հ. Փարպ. Բ., Խը.
Ել. 186 երկու անգամ կը գնեն Արծրունի, կամ
սարականներէ յառաջ՝ Տանուտէրն Կերշապուհ,
իսկ կամսարականներէ ետք՝ Աւագ սեպուհը՝
Ավրուսամ: Մեր դէպքին սակայն միեւնոյն տա-
նուտէր իշխանն է: Անհարազատութեան վկայ են
նաեւ ինչ ինչ ձեռնադիրներ: Տէր-Մկրտչեանի
եւ Մալխասեանի հրատարակութեան մէջ, էջ 75,
ծն. 20 կը կարդանք. « Բ., Գ., Թ. չկը՝ եւ Պլշ-
խանն տանն Ամատունեաց»: Աւելցնենք որ նաեւ
բուզանդայ քով կամսարականները Ամատու-
նիներէ յառաջ են:

Եղանակացնելով ա—» ժեղիքներու վկայու-
թեան համեմատ կրնանք ընդունիլ, որ կամսա-
րականներէ յառաջ էին.

Խաղ = Խորխոռունիք, Մամիկոնեանք = Սպարապետ, Վահեւունիք, Մոկք, Անձեւացիք, Ապակուհիք, Վանանդ:

Ասոնց վրայ աւելցնելու ենք ըստ Բուզանդայ՝ Ասպետ, Ծոփք, Ռշտունիք: Ընդ ամէնք՝ 13 տոհմ: Կամսարականաց գահն էր ուրեմն 14ը:

Կամսարականներէ ետք կու գային՝ Ամատունիք, Գնունիք, Պալոնիք, Դիմաքսեանք, Աշոքք, Աբեղեանք, Միւս Ծոփք եւն, եւն:

Այս հետազօտութիւնը կատարած ժամանակս դիտմամբ Խորհուրդ չհարցուցի գահնամակին, որպէս զի վերաքննութեան միջոց մը ունենայի: Մերձենանք այժմ գահնամակին:

Գ. Հախվերտեանի կը պարտինք անոր թանկարժէք գիւտը: Առաջին անգամ հրատարակած է Էլին, Խորենացւոյ ուսւ. Թարգմանութեան մէջ (1858): Ալիշան, Այր. 430—431 կու տայ Պատճէն Վառամական գահնամակին, նաեւ լուսատիպ: Մասնաւոր քննութեան առարկայ ըրած է զայն Խալաթեանց (Թրգմ. Սիմոնեանց, ԱՄ. ԾԱ. 94—103): Վերջինս հակառակ Ալիշանի՝ Վառամական, սրբագրութեան — Գահնամակի պատմական յառաջարանին մէջ — Կառաջարկէ՝ ուսմականնամա = պրսկ. բամ երամ = գեղջկական, շինական ցոյցակ, կամ՝ գիրք հարկատու դասակարգի (էջ 96): Իսկ Շահ նամակուղին շահնամար = պետական աշխարհագիր ընել, բռլոր հայ իշխող նախարարներու ցանկը կազմել: Գահնամակի յառաջարանին մէջ՝ որ պարզ անպանց, բայց մաքուր լեզուով գրուած է Ե. դարուն, հետեւեալ իրողութիւնը: Սահակ կաթողիկոս՝ Արտաշը (379—383) դիւանին մէջ՝ Վռամ կրման-Շահ Բ.ի օրով, իբր 389, Քաղոց 17ին (Դեկտ.) տեսած էր Պատմականնամա: Այսպէս կը հասկնամ յառաջարանը հակառակ Խալաթեանցի, որուն համեմատ Սահակ ոչ թէ 389ի, այլ 426ի այցելութեան միջոցին կը տեսնէ ուսմական նամա: — Երբ թագաւորութեան երկուքի բաժնուելովը նախարարական կարգերը կը խառնակին, Սահակ, հաւանաբար Արտաշէս թագաւորի (420—426) գահակալութեան գործով, Վռամի (420—438) կը ներկայանայ, եւ կը խնդրէ միանգամայն, յիշցնելով՝ 389ին տեսած վաւերաթուղթը, որ Պատմական նամանի հիման վրայ շահնամար, ըլլայ: Խնդիրը կ'ընդունուի, գահնամակը կը կազմուի եւ կը յանձնուի Ս. Սահակի, կնքուած արքունական եւ կաթողիկոսական կրկին մատանիներով:

Պատմական այս յառաջարանին կը յաշըրդեն նախարարական գահները: Յառաջ կը բերեմ զետաքրքրող մասը՝ աջ կողմէ նշանակելով իւրաքանչեւր տոհմի՝ “Զօրաթիւը” (Ալիշան, Այր. 424):

Առաջին իշխանն Հայոց եւ Մաշնակն [Խորխոռունիք]: 1.000
Բ. (Ճեռագրին մէջ հոս կը սկսի՝ Ա.)

Սիւնեաց Տէր	19.400
Ասպետն [Բագրատունիք].	1.500
Արծրունեաց Տէր	1.000
Մամիկոնէից Տէր	1.000
Շահապն Ծոփաց Տէր	1.000
Մոկաց Տէր.	1.000
Ոշտունեաց Տէր	1.000
Վահունեաց Տէր	1.000
Կասպէից Տէր	3.000
Անձեւացեաց Տէր	500
ԺԲ. (ԺԱ.) Ապահունեաց Տէր	1.000
ԺԳ. (ԺԲ.) Կամսարական	600

Կը շարունակուի մինչեւ ՀԱ(Հ.) Վազրասպունին:

Այս եւ մեր ցանկին մէջ եղած համաձայնութիւնը գոհացուցիչ է, տարբերութիւնները չնշին: Մեր յիշած տեղիքներուն համեմատ կամսարականը ունին ժող. գահ, իսկ՝ հոս՝ ԺԳ: Տարբերութեան պատճառներն են՝ 1. Մարդպետը, զոր գահնամակը չունի. 2. Վանանդը՝ որ գահնամակին մէջ ժեւ գահը կը բռնէ. 3. Կասպէից Տէրը, որ մեր տեղիքներուն մէջ կը պակսի:

Առանց գեղեւելու ջնջելու ենք Մարդպետը յետ-թագաւորական ըրջանին համար, երբ յիշուած է մէկ անգամ, բոլորովին անպաշտօն տեղ մը Փարպ. Բ. լթ: Մարդպետին գիրը (Խալաթեանց, Օչերք, 182. Dolens, 215, 218) այսպիսի էր որ հայ գահ հուն կործանելով կը կորսնցնէր իր կարեւորութիւնը: Ուստի իրաւամբ ինձիձեան (Հնախ. Բ. 137) կը հետեւցնէ անոր բարձումը արշակունեան գահին կործանումէն յետոյ: Կրնար մարդպետութեան ար կամ այն ժառանգը, եթէ կապուած էր որոշ ցեղի, ինչ որ անստոյդ է, տակաւին քիչ մը ժամանակ շարունակել տիտղոսը, առ անց սակայն նախկին բարձին կամ գահին վրայ իրաւունք ունենալու: Գահնամակն էր անշուշտ որ մարդպետին այս գահազուրկ վիճակին իրաւական կնիք կու տար անոր վրայէն լուսութեամբ անցնելով:

Կասպէից Տէրը այլուր յիշուած չեց
գտներ, թէեւ կասպք բաւական նիթ եղած
են պատմական վէճերու եւ դէպքերու (Հիւրշ-
ման, ԱՄ. ԾԳ, 101—106): Հաւանօրէն Փայ-
տակարանի Նախարարը հասկնալու է, որուն
քաղաքականօրէն եւ աշխարհագրորէն կարեւոր
դիրքը բնական է որ ապահովէր առ նուազն
Թ. Գահը (Ալիշան, 428—429): Ե. Դարու մա-
տենագիրները առիթ չունեին յիշելու զայն:

Կը մնայ սկանանդ, ի տարբարութեւ և
Գահնամակ եւ պաշտօնական նամակի մը ստո-
րագրութիւնները հեղինակութեան ու հարազա-
տութեան կողմանէ այնքան համարժէք են, որ
դժուար է չտառամիլ մին կամ միւսը արժա-
նահաւատութենէ զրկելու մէջ: Անանդացոց
1000 զօրութիւնը հանդէպ կամսարականնե-
րու 600ին՝ վճռական պարագայ չէ ի նպաստ
անոնց առաջնութեան, որովհետեւ օ. Հ. Վա-
հունիք, զըր Գահնամակը կամսարականներէ յա-
ռաջ կը դնէ, 500 զօրաթիւ ունին, եւ բազմա-
թիւ տոհմեր, որոնք 1000 զօրաթիւ կը մատա-
կարարէին, Գահնանամակին մէջ կամսարական-
ներէ ետք դրուած են, նյոնպէս կասպից Տէրը
Թ. Գահը կը գրաւէ, թէեւ 5000, մինչ իրմէ
յառաջ դ. — Թ. Գահէրը 1000ական զօրա-
թիւ ունին:

Առ այժմ կը շատանաս անգույք առ արդիւնքով. Կամարականները ունեին ժԳ., եւ եթէ իրենցմէ յառաջ էր նաև Վանանդ, ժԳ. գահը: Այս եղբակացութիւնը կ'արդէ ապահովապէս եւ դարու համար, բայց դ. դարուն եւս գահերը շատ տարբեր դասաւորուած չեն կարող ըլլալ, որովհետեւ կամարականներէն յառաջ եղած տոհմերու մեծ մասը արդէն Ագաթանգեղոս կամ Բուզանդ իրը աւագ նախարար կը ճանչնան: Չորս բգեաշխները կ'աներեւութանան Արշակունի գահուն հետ միասին (ինձ. Հնախ. Բ., 240—246), բայց անոնց տեղ ուրիշ տոհմեր կը յառաջանան, այնպէս որ կամարականներու գահը գրեթէ անփոփոխ կերպով ժԳ., ժԳ. կրնայ մնացած ըլլալ:

Այս նախադասութեամբ և ըստ այս մէջ ինչ մանրամանութիւններ կը հաղորդէ նա կամսարականներու աստիճանի մասին։

Երբ կամսարականք զայթենեն, Տրդատ Միծ զանոնք “Կարգէ ի թիւ Նախարարութեանց, (Խոր. Բ. Ղ.): 338ին Խոսրով Բ.ի մաշէն ետք Ա. Վըթանէս “յանձն առնեցաշխարհս Արշաւրի կամսարականի, որպէս

զիւաւորի եւ յոյժ պատուականի յետ արքային։ Յանկարծական այս չափազանց բարձրացումը ակամայ կասկած կը ծնանի։ Մեկնութիւնը կու տայ բուզանդ։ Խորենացւոյ Գ. Ղ. խեղաթիւրումն է բուզ. Գ. Ժ. Ի. ի բուզանդի համեմատ Վաչէ Մամիկոնեան, այն դիցազնը որուն վրայ պատմագիրը ներբողներ կը հիւսէ եւ զոր Խոր. բոլորովին կ'անգիտանայ, կը մեռնի պատերազմի դաշտի վրայ թողով անչափահաս ժառանգ մը՝ Արտաւազդ, զոր Կի Հայրենի բարձ գահուն մատուցանէին . . . առաջի թագաւորին զօրն պատիւն ի գլուխն դնէին՝ եւ զսպարապետութեան նորուն տեղին, եւ իրը Խոսմակալ կը կարգուի կամսարական մը, որուն “զզօրավարութեան գործ յանձն առնէին”, (Բուզ. Բ. Ժ.): Այս իրողութիւնը առիթ եղած է Խորենացւոյ կամսարականաց տալու “զլիսաւոր եւ յոյժ պատուական, տեղ մը” յետ արբայի։ Բայց ասով ալ չե գոհանար։ Խոր. Գ. Խթ. Խոսրով Գ. Նախարարներու գրած նամակին մէջ՝ մասնաւորապէս գաղաւոն կամսարականի կ'ուղղէ սա Խոսքերը. “Եւ զքեղ, գաղաւոն, արիւն եւ հարազատութիւն իմ, ոչ ըստ վաշնջուց ազգականութեանն, այլ ըստ արգեանս, որ ի մօրէ քումմէ Արշանուշայ Արշակունոյ, հանեալ զքեղ ի Հայրենեաց քոյ կամսարականաց, եւ ի մարդենիս քոյ յիմս առեալ ազգ՝ Արշակունի անուամբ պատուեցից։ Ահա բարձրութեան գագաթնակետը Ալ յաջորդէ Թաւալգլը գահավեժ անկում։ Խոր. Գ. Ժ. Գաղաւոն ի պատիժ Յոյներուն ըրած ծառայութեան Խոսրովի հետ կը գերուի, բարձրնկէց կը լսայ, եւ Արտաշէս (!) “զտուն նորա հրամայէ ունել յարբունիս, Գ. Ժ. Սահակի ինդրանքով սակայն “հրամայեաց (Արտաշէր) զտուն երկարանչիւրոցն (կամսարականաց եւ Ամատունեաց) զկալեալոն յարբունիս գարձուցանելլ, կամսարական պայազատներուն, որոնք պարտք չընէին “բառնալ զյանցանս հարց, “բայց միայն ի գահ հայրենի ոչ հաստատել, այլ ի խոնարհ քան զբազումն մատուցեալ նախարարս ի կարգ կրտսերագունից պատրաստելո։ Աւելի յաջողութիւն կ'ունենայ Ա. Սահակ երբ Արշակունի գահի կործանումէն ետք դուռը կերթայ, Ալ խնդրէ որ Հրահատ կամսարական վերահաստատուի “թէ եւ ոչ յիւրում ետեղ”, (այսինքն առաջին գահ յետ արքայի) “գէթ ի կարգ ընկեցեալ ընդայլ նախարարս թուեսցին։ Ալ մայ որ Խոր. կամսարականաց ք. Գ. Գահաթիւն ալ յիշեր, ինչ պէս կը յիշէ Մամիկոնեանցը (Ե)՝ համեմատ

Գոտհնամակին, որպէս զի ինք զենքը գահնաւ-
մակին հետ համաձայնցընելու ջանքը ակներեւ
դառնար:

Ինչո՞ւ հնարած է խորենացի գահաստի-
ճանի այս տարուբերումը, ելեւէշը:

Խալաթեանց կը մեկնէ (անդ, 100—102).
Մեղի անծանօթ պատճառներով՝ կամսարականք
կը վայլեն Պատմահօր համակրանքը: Իր այս
համակրանքին հետեւութեամբ նա շոայլ առա-
տաձեռնութեամբ տոհմիս կը բաշխէր առաջին
գահերը թագաւորութեան շրջանին: Սակայն
Խորենացի կը ճանչնար նաեւ Գահնամակը, որուն
մէջ շատ անհաճոյ կերպով ժգ. ժահ տրուած
էր իրեն համեմատ “յետ արբայի երկրորդ”,
կամսարականաց: Ակնբախ հակասութիւն մը,
զոր բառնալու համար կը ստեղծէր ժլ. ծ. ծա,
միջդէպերը, որպէս զի ապա գար միանար
Գահնամակին կե գլխով:

Մեր հետապնդած նպատակին համար Մես-
րոպ Երէցի ներկայացուցած ցանկը (Սոփ., Հայկ.
Զ, 32—38) բոլորովին զուրկ է նշանակութենէ:

Ի՞նչ կերպարանք ստացան հայ նախարա-
րական գահերը Վահանեան կոփեներէն յետոյ:
Կամսարականք Մամիկոնեաններու հետ միասին
ունեցած պիտի ըլլան արժանաւոր բարձրացում:
Գահերու կամ բարձի հարցը Արշակունի հարս-
տութեան անկումով կը կորսնցնէր իր հաստա-
տուն կայանը: Այնուհետեւ քաջութիւնը կ'որո-
շէր անոնց դիրքը եւ երկու մեծ պետութիւն-
ներուն վերին կամքը աղիկամի կը տրամադրէր ու
հաւատարիմ տոհմեր կը բարձրացնէր: Ուստի
շատ բնական է, որ Հայրենիքի համար անմահ
արդիւնք վաստկող Մամիկոնեանք ու կամսարա-
կանք նախագահ եղած ըլլան Ե. Զ. Է. դարե-
րուն: Եւ իրավէս անոնց անունները առաջին
տեղը կը դրաւեն օ. Հ. Գիրք թղթոցի յիշուած
(էջ 42, 48) ստորագրութիւններուն մէջ:

Հ. Ս. ԿՈԴԵԱՆ

Ա. ՊՈԼՅԱ ՀԱՅ ՊԵՏՐԻՑՐ ՔՈՒԹԵԸՆ ԺԱ-
ԳՈՒՄԸ, ԵՒ ԾՈՒՑԻՆ ՊԵՏՐԻՑՐ ՑՈՎԸ-
ԿԻՄ ԵՐՔԵՊԻՍԿՈՎԱՊՈՍ

Չամչեան այսպէս կը պատմագրէ Կ. ՊՈՂԻ
Հայ պատրիարքութեան ծագումը.

(1453) — “Սոյն այս սուլտան Մէհմէտ
յառաջնմէ մինչդեռ ի Պրուսա էր, գութ ունէր
ի վերայ ազգին Հայոց, եւ ի վերայ առաջնորդի
տեղոյն՝ որ կոչեւր Յովակիմ եպիսկոպոս. եւ
յաւուր միում ի Խօսիլ նորա ընդ նմա, եւ յա-
սել ցնա առաջնորդին, բարձրացուցէ տէր զթա-
գաւորութիւն քոյ քան զամենայն, խոստացաւ
նմա սուլտանն, եւ ասէ. եթէ յաջողեսցի ինձ
առնուլ նաեւ զկոստանդինուպոլիս՝ տարայց զքել
անդր հանդերձ մեծամեծօք Հայոց եւ արարից
զքեղ գլուխ նոցա: Ապա իրբեւ էառ զայն, եւ
հաստատեաց անդ զթագաւորութիւն իւր, յետ
ամաց ինչ յորդամ դէպ եղեւ նմա գնալ ի Պրու-
սա, յիշեալ զկոստումն՝ զօր արարեալն էր,
երեր անտի ի կոստանդինուպոլիս զՅովակիմ ե-
պիսկոպոս հանդերձ քանի մի երեւելի տամգք
Հայոց (զօր ոմանք վեց տուն ասեն), ի թուին
Հայոց. Զգ. եւ ետ նոցա տեղի բնակութեան՝
ոմանց ի ներքս ի քաղաքն, եւ ոմանց ի Ղալա-
թիա, ուր արդէն կային բազում Հայք. Երեր եւ
ի Գաղատից զըորս տունս Հայոց: Եւ զՅովակիմ
եպիսկոպոս արքունի նամակաւ կացուցեալ ա-
ռաջնորդ կոչեաց զնա փաթրիկ, այսինքն պա-
տրիարք. առեւեալ նմա իշխանութիւն տիրելը ի
վերայ Հայոց եղելց ի Յունաստան եւ յԱնա-
տոլիս: Եւ անտի սկսեալ տեւէ ցարդ յաջորդու-
թիւն այնր պատրիարքութեան ի կոստանդինու-
պոլիս, զորոց զկարգն դիցուք ի վախճան մատե-
նիս: (Չամչեան, Պամ. Հայոց, Գ. էջ 500):

Եւ “Պատրիարքունք կոստանդինու-
պոլսոյ ի Հայոց, ցանկին մէջ Չամչեան 17 տարի
պատրիարքութիւն կու տայ Յովակիմին, 1461—
1478 (Անդ, Ժամանակագրական, էջ 113):

Իսկ Օրմանեան իր Ազգապատումին
մէջ Յովակիմի մասին կը գրէ.

— “Յրիւ ակնարկներ մեղի կը ներկային
Յովակիմ եպիսկոպոս մը, որ կուտինա քաղաքի
Հայ եկեղեցին նորոգած է, որ Պրուսայի եպիս-
կոպոս կոչուած է (01 ՕՐԱ. 79), որ Գիլեպէի
ալ առաջնորդ յիշուած է (ՓԻՐ. 224), եւ որ
կոստանդինուպոլսոյ Հայերուն հոգեւոր պետն
եղած է: Այդ յիշատակութիւններէն դժուար
չէ հետեւցնել: Թէ Յովակիմը՝ Օսմանեան պե-